

BETHLEN GÁBOR ÉS BÁTHORI GÁBOR VISZONYA A KORTÁRSÁK SZEMÉBEN

Bethlen Gábor uralkodásának eredményei maguktól és magukért beszélnek: 16 év alatt nemcsak ellenség lovának a lába nem tapodta Erdély földjét, hanem e kicsiny ország az ekkor lerakott alapokra még harminc évig európai léptékű politikát építhetett, s csak fiatal uralkodójának könnyelműen indított háborúja akadályozta meg, hogy e nagyszerű korszak nem tartott tovább. Bethlen országépítő munkáját pedig jóformán a semmiből, Erdély történelmének legválságosabb évtizedei után kezdte: egy kivérzett és elpusztult országot tett ismét virágzóvá s európai politikai tényezővé. Személye példája a maga életének terhét letevő, s azt a közösség, a másik ember életének terhével felcserélő emberének.

Mikor arról beszélünk, hogy Bethlen uralkodását újra kell értékelnünk, nem a szakirodalomban róla általában kialakult, személyét, tevékenységét magasra értékelő kép radikális átfestésre gondolunk, hanem a folytonos újrafogalmazás kötelessége indít az eddigiek elmélyítésére, árnyaltabbá tételére.¹

¹ Bethlen születésének négyszáz éves évfordulóján és azt megelőzően, a közelmúltban számos kitűnő tanulmány és szövegkiadás jelent meg; éppen ezek teszik lehetővé egy sor kérdés továbbgondolását. Az évfordulás terméséből a következő műveket forgattuk a legnagyobb haszonnal: Makkai László: *Bethlen Gábor emlékezete*. (Továbbiakban: *B. G. emlékezete*) Bp. 1980; *Bethlen Gábor korának krónikásai* (szerk. Makkai László) Bp. 1980; *Magyar Gondolkodók 17. század* (szerk. Tarnóc Márton) Bp. 1979; Tarnóc Márton: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában* Bp. 1978; Barcza József:

Éppen ezért tartjuk aktuálisnak Nagy László legutóbbi kérdés-feltevéését, amely az Irodalomtörténet 1982/2--es számában láttott napvilágot: *A két Gábor a Tündérkertben és a valóságban (Históriai adalékok az Erdély trilógiához)*² Mű és valóság viszonya, különösen történelmi regények esetében az esztétikai megítélés egyik legfontosabb szempontja is. E kérdés megvilágításához a történettudománynak ez esetben mint segédtudománynak

Bethlen Gábor, a református fejedelem Bp. 1980; *Bethlen Gábor Állama és Kora.* (Szerk. Kovács Kálmán) Bp. 1980. (Benne: Nagy László, Mezey Barna, Tarnóc Márton és Herczegh Géza tanulmányai, valamint Pap Gáborné és Hernádi László Mihály Bethlen-bibliográfiái.); *Bojti Veres Gáspár Dicsőítő Éneke Bethlen Gábor tiszteletére.* Az 1617 évi heidelbergi kiadás fakszimiléje és Tóth Béla magyar fordítása. Bev. Makkai László. Bp. [1980]; *Régi Magyar Költők Tára XVII. század 8.* Bethlen Gábor korának költészete. Sajtó alá rendezte Komlovszki Tibor és Stoll Béla Bp. 1976; Bársony István: *Bethlen Gábor megítélése korában és a történetírásban.* Magyar Történelmi Tanulmányok 14. 1981 7–35; Benda Kálmán: *Bethlen Gábor és a magyar művelődés.* Tiszatáj 1980 10. 65–75; Benda Kálmán: *Diplomáciai szervezet és diplomaták Erdélyben Bethlen Gábor korában.* Századok, 1981 725–735; Bitskey István: *Irodalompolitika Bethlen Gábor és a két Rákóczi György udvarában.* MKszle, 1980 1–14; Köpeczi Béla: *Bethlen Gábor és állama.* Századok, 1981 664–672; Makkai László: *Bethlen Gábor és az európai művelődés.* Századok, 1981. 673–697; Nagy László: *Bethlen Gábor életútja a legendák és tények tükrében.* Folia Historica 8. 1980 7–31; Nagy László: *Bethlen Gábor a hadvezér.* Hadtörténeti Közlemények, 1980 379–404; Pach Zsigmond Pál: *Bethlen Gáborról születésének 400. évfordulóján.* Századok, 1981 659–663; Péter Katalin: *Bethlen Gábor Emlékezete. A fejedelem pályakezdése.* Századok, 1981 744–749; Trócsányi Zsolt: *Bethlen Gábor hivatalsszervezete.* Századok, 1981 698–702; Trócsányi Zsolt: *Bethlen Gábor erdélyi állama.* Jogtudományi Közlöny, 1980 617–622 Várkonyi Ágnes: *A legnagyobb bölcsesség és eszeség... Bethlen Gábor és az európai béketárgyalások (1618–1714).* Valóság, 1981 2. 1–10; Zimányi Vera: *Bethlen Gábor fejedelem gazdaságpolitikája.* Századok, 1981 703–713; valamint a Theológiai Szemle 1981/1 számában Kocsis Elemér, Barcza József, Csohány János, Takács Béla, Bottyán János, Máté János és Juhász István tanulmányai.

²It, 1982. 249–283.

kötelessége a lehető legpontosabb történelmi adalékokkal szolgálni. A szorosan vett történelmi kutatásokon túl azonban más rokon diszciplínák is hozzájárulhatnak e problematika megoldásához: jelen esetben a kor ideológia-történeti tanulmányozására gondolok, amely éppen a Báthori–Bethlen-viszony megragadásához nyújt jelentős fogódzókat. Jelen tanulmányomban e viszonyt és Bethlen erdélyi trónralépésének ideológiai vonatkozásait próbálom – a terjedelmi korlátozások miatt természetesen csak vázlatosan – leírni abból a szempontból, hogyan jelentek meg ezek a kor emberének – elsősorban természetesen Bethlennek és híveinek – gondolkodásában.

Nagy László említett cikkében megpróbál Bethlen Gáborról az eddigi szakirodalomtól eltérően merőben új képet alkotni, mert véleménye szerint történetírásunkban és ennek nyomán Móricz regényében egy erősen idealizált Bethlen-kép alakult ki. Az egykori valóság és történetírásunk közt vélt diszkrepanciának pedig elsősorban maga Bethlen Gábor az oka: a tényeket mindenekelőtt saját maga s az ő elbeszélései és útmutatásai alapján dolgozó kortárs történetírók torzították el. Ilyen volt Keserői Dajka János, Bojti Veres Gáspár, Kemény János, Maksai Péter, Hídvégi Mikó Ferenc.

Bethlen Gábor nagy figyelmet fordított uralkodása fő törekvéseinek ideológiai (jobb szó híján használjuk) alátámasztására, megindoklására. Nemcsak a történetírásban ismerte fel ennek lehetőségét, hanem figyelme a közvetlen politikai, szépirodalmi, sőt vallási írásokra is kiterjedt, vagy éppen saját maga grafikus ábrázolásaira is gondot fordított mint propaganda-lehetőségre.³ Különösen első magyarországi hadjárata előtt és alatt, mikor erre már a megfelelő eszközök is rendelkezésre állottak, volt igen sokrétű a támadást előkészítő s azt támogató „ideológiai hadjárat”. Egyre-másra jelennek meg itthon és külföldön az őt magát és ügyét népszerűsítő, tetteit indokló

³L. erről: Czennerné Wilhelmb Gizella: *Bethlen Gábor metszet-arc képei*. Folia Historica 1980. 33–53.

munkák. A kálvinista prédikátorok közül a legtehetségesebbek állítják felkészültségüket Bethlen szolgálatába, ragadnak tollat Bethlen érdekében: Alvinci Péter, Milotai Nyilas István, Geleji Katona István, Kanizsai Pálfi János, Pathai István, Redmeczi János, Szenci Molnár Albert, Kecskeméti Sánta János, Pécseli Király Imre, Kóródi Bedő Dániel stb. . . . Nem egyikük idevágó munkásságát még csak részben vagy alig értékelte a szakirodalom. A református prédikatori rend kiemelkedő szerepét Bethlen politikájának alátámasztásában igen világosan látta Pázmány Péter is, legkiválóbb és legfelkészültebb ellenfelük: „ez calvinista könyvecske,⁴ melyet Erdélyből Magyarországon terjesztettek, nem egyéb volt, hanem az következő támadásnak harsogó trombitája, avagy fellobasztó fáklyája”⁵ – írja Milotai Nyilas Istvánnak, Bethlen udvari főprédikátorának egy 1618-ban megjelent művére utalva.

„Meg nem nevezem, ki volt, de sok főemberrel bizonyíthatom, hogy egy felföldi calvinista fő-ember nagy erős hitre mondotta, hogy ő az predikátorok predikálásából vette észébe, hogy háborúság leszen, sokkal előbb, hogy sem az erdéli fejedelem kiindult volna Erdélyből; és mihent az praedicatorul haza ment, ottan meghatta az szolgálinak, hogy több zabort adgyanak lovainak, mert bizonyosan hadba kelletik menni.”⁶

Mindez Bethlen uralkodói zsenialitásának bizonyítéka: felismerte a politikában a propagandamunka fontosságát, s e felismerését igen sokrétűen érvényesítette és kamatoztatta is,⁷ még akkor is, mikor erre lehetősége csak a személyes levelezésben volt. E hatalmas „ideológiai jellegű” propagandaanyagból

⁴ Milotai Nyilas István: *Az calvinista hallgatásnak hat okai*, [Kolozsvár?] 1618 c. munkájáról van szó. E könyvecske tartalmának rekonstruálására kísérletet tett Barcza József. Református Egyház 1979. 154–160.

⁵ Pázmány Péter: *Rövid felelet két kálvinista könyvecskére*. [Bécs 1620] In: Pázmány Péter Összes Munkái V. Bp. 1900. 274.

⁶ Pázmány Péter: i. h. 274.

⁷ A magyarországi háborúkat alátámasztó ideológia bemutatását egy másik alkalommal tervezzük.

nem tartjuk célravezetőnek egyes darabok kiszakítását, s azoknak mint egyedileg hiteles vagy kevésbé hiteles forrásoknak az értékelését. Ezeket a maguk történeti konkrétságában kell elemezni, figyelembe véve keletkezésük körülményeit, okait. Ki kell bontanunk belőlük az általuk képviselt tendenciákat, azok célját, összetevőit. Összefüggéseikből a kor egészének gondolkodására kell következtetnünk, s akkor nem esünk abba a hibába, hogy természetesen adódó tévedéseiket vagy egyes tények éppen aktuális céljuknak megfelelő beállítását tudatos és tendenciózus történelem-hamisításként értékeljük, hanem gazdag forrásanyagot nyerünk a kor jobb megismeréséhez, hiszen Bethlen ideológiájának hatásosságát éppen az magyarázza, hogy egyrészt elméletileg is jól megalapozott volt, másrészt tetteivel is mindig szorosan összehangolta.

Jelen tanulmányunkban nincs terünk a fenti forrásanyag mégcsak vázlatos ismertetésére sem, csupán néhány gondolatának kiemelésére és bemutatására szorítkozunk, amely által – azt reméljük – lényegesen közelebb jutunk a Báthori–Bethlen-viszony helyesebb, valóságosabb megértéséhez. E gondolkör felvázolása előtt azonban foglalkoznunk kell Nagy László cikkének egyik konkrét állításával is.

Nagy László újonnan és a korábbiaknál élesebb formában megismétli azt a véleményét, hogy Báthori Gábor meggyilkolása Bethlen intenciói és ígéretei nyomán történt.⁸ Állítását hármassal kíséri: 1. Csiki István, erdélyi püspök, sok erdélyi kortárral egybehangzóan Bethlen Gábort tekintette a gyilkosság értelmi szerzőjének. 2. Bethlen felbujtó szerepe mellett szól a Géczi Andrással és a merényletet végrehajtó hajdúkapitányokkal szemben követett eljárás, azaz ezek kivégzése, illetve felkoncolása. Bethlen a kompromittáló tények

⁸ It, 1982. 274–275. Korábban Nagy László: „*Sok dolgot próbála Bethlen Gábor . . .*” Bp. 1981. 56–60. Ez utóbbi művére Makkai László érintőlegesen reagálva megjegyezte, hogy az abban foglalt Bethlen-ellenes vádak bizonyíthatatlanok. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve VIII. 1981. 113–130. különösen 118.

leplezésére tétette el láb alól a terhelő tanúkat, mielőtt azok a nyilvánosság előtt megnevezhették volna felbujtóikat. 3. Bethlennek a gyilkosságban való részességére nézve a fő bizonyíték azonban saját magának 1613. okt. 28-án kelt levele,⁹ amelyben azt írta: Báthorit „tegnap előtt” – tehát október 26-án – megölték Váradon a maga szolgálói. Szepsi Laczkó Mátétól tudjuk, hogy Géczi és Abafy Miklós először valóban október 26-án akarták megölni Báthorit, de ez a kísérletük kudarcot vallott.¹⁰ Géczi erről a kudarcról nem értesítette idejében Bethlent, aki ezért datálta 26-ra a merényletet, mielőtt még Géczi jelentését megkapta volna.¹¹

Csiki azonban, akárcsak a többi, hasonló véleményen levő erdélyi kortárs nem rendelkezett megbízható értesülésekkel. Csiki, mint azt Nagy László is elmondja, 1620 őszén, tehát hét évvel az események után Pázmány kérésére készítette beszámolóját. Pázmánynak e jelentésre nyilván azon nagyszabású propaganda-hadjáratban volt szüksége, amely közte és Bethlen prédikátorai között Bethlen magyarországi háborúja idején folyt, s amelyre ezután is több vonatkozásban utalni fogunk. E jelentés, céljának megfelelően, Bethlen ellen szükség esetén felhasználható propagandaanyagot tartalmaz,¹² értesülései csakúgy szóbeli mendemondákból származnak, mint a Nagy László által szintén bizonyító tanúul idézett Nagy Szabó Ferencé, aki e kérdésről így ír: „*Hallottam*, hogy a subornatiót ő tette volt meg, hogy őtet megöljék, de *nem tudom bizonyosan* – nem mondom.”¹³ A Bethlent Báthori halálában

⁹ *Bethlen Gábor . . . politikai levelei*. Kiadta Szilágyi Sándor. Bp. 1879. 5.

¹⁰ *Erdélyi Történelmi Adatok*. III. Kolozsvár, 1858. 140. 1 It,

¹¹ It, 1982. 108.

¹² Podhraczký József szerint Pázmány az 1620. évi beszercebányai országgyűlés személyét érintő határozataira a *Vindiciae Ecclesisticae* . . . Bécs, 1620. (RMK, III. 1287) című művével válaszolt, ehhez igényelte Csiki jelentését. Csiki alaptalan meséit azonban Pázmány nem ismételte meg. Vö.: Magyar Történelmi Tár, 1859.

¹³ ETA, I. 115.

felelősnek állító kortársi vélemények is csak azon a körülményen alapulnak, hogy Bethlennek valóban „jól jött” Báthori meggyilkolása, de hitelt érdemlő értesülése egyik ezt állító forrásnak sincs.

Géczi kivégzésére és a hajdúkapitányokkal szemben követett eljárásra a későbbiekben visszatérünk, itt csupán annyit jegyzünk meg, hogy mind Géczinek, mind különösen a hajdúknak bőven lett volna ideje és lehetősége a kompromittáló tények felfedezésére,¹⁴ ha lettek volna ilyenek. A gyilkosok egy része különben is életben maradt, s azok sem szolgáltak a későbbiekben semmi ilyen értesüléssel.¹⁵ Figyelemre méltó körülmény viszont, hogy a hajdúk jutalmazási igényüket nem is Bethlen, hanem a rendek elé terjesztik be,¹⁶ a rendeket tekintik hálára kötelezettnek. Viselkedésük magyarázata egyszerű: nyilván ismert volt előttük az országgyűlés Báthorihoz küldött búcsúzó levele.¹⁷ Ezt tekinthették tettük jogforrásának. Bethlentől pedig a pletykák ellenére semmiféle intenciójuk sem volt.

¹⁴ Géczit december 2-án fogták el, s az a Balling János vitte Fogarasba, aki e várat Báthori halála után sem akarta Bethlennek átadni. A kivégzés január 10-én történt meg már 1614-ben. Ha Géczi Ballingnak, Báthori egyik leghívebb emberének Bethlen szerepéről kompromittáló adatokat fedhetett volna fel, ezt bizonyosan meg is tette volna. Vö.: *B. G. emlékezete*. 112. és Szalárdi János *Siralmas Magyar Krónikája*. Bp. 1980. 90–92. A gyilkosságban részes hajdúk nyolc vezetőjét pedig 1614. márc. 3-án koncolták fel Medgyesen, ahová azok már febr. 24-én megérkeztek, s egy hétig szabadon mozoghattak és beszélhettek az országgyűlésen! Vö. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek VI.* Bp. 1880. 314–315. Bojti szerint febr. 26-án ölték meg őket. (*B. G. emlékezete*. 122.)

¹⁵ Abafy Miklós tokaji kapitány és Thurzó György erre vonatkozó levelezéséből Komáromy András arra következtetett, hogy Abafynak volt Ferdinándtól vagy a Thurzóktól megbízása a gyilkosságra. Mindenesetre Abafy azzal az érveléssel kér védelmet Thurzótól az öt üldözött Báthori-hívek ellen, hogy ő az egyetlen ember, aki Thurzó ártatlanságát bizonyíthatja! (Történelmi Tár, 1902. 87–88.)

¹⁶ *B. G. emlékezete*. Bp. 1980. 122–123.

¹⁷ Kiadva EOE. VI. 348–351.

A harmadik érv – Bethlen levelének datálása és Géczi megkésett jelentése – egymásra épülő hipotézisek egész sorát implikálja: Bethlen és Géczi bizalmas kapcsolatban volt egymással, köztük jól működő titkos hírószekötötetés állt fenn stb. . . . E különben is valószínűsíthetetlen feltételezsláncnak több tény is ellene mond: Géczi jelentése október 28-án este érkezett meg Bethlen tartózkodási helyére, Kolozsvárra.¹⁸ Az értesítés a rendekhez volt címezve,¹⁹ tehát Géczi magatartása e tekintetben megegyezik a gyilkosságot elkövető hajdúkével: a rendektől és nem Bethlentől várja a jutalmat, a rendeket tekinti „jogforrásnak”. Bethlen szóban forgó levelének tartalmából pedig nyilvánvaló, hogy írójának már bizonyos értesülése volt a valóban megtörtént merényletről. Erről, mint láttuk a keltezés napján, okt. 28-án, Bethlen már valóban bizonyosan tudott is, ha nem így volna, nem írna arról, hogy a Báthori ellen biztosító török csapatokat, hasonlóan a török hadsereg néhány napja útra kelt zöméhez, elindította hazafelé. Ehhez nem elégséges semmiféle előzetes megbeszélés! A tegnap–tegnapelőtt elírásra különben is igen könnyű magyarázatot találni: pl. egyszerű tollhiba, vagy ami igen valószínű, 29-én írt levelet datált egy nappal előbbre Bethlen, hogy intézkedésének gyorsaságát bizonyítsa stb.

Nyugodtan leszögezhetjük tehát, hogy továbbra sincs semmiféle bizonyíték arra nézve, hogy Bethlen Gábornak, akár mint felbujtónak, akár mint értelmi szerzőnek része lett volna Báthori Gábor meggyilkolásában, s mint látni fogjuk, Bethlen e tárggyal kapcsolatos propagandája olyan mély belső lelkiismereti kérdéseket érint, amelyek gyakorlatilag kizárják e feltételezés lehetőségét.

Bethlen Gábornak, mikor 1613. okt. 24-én az erdélyi országgyűlés határozata alapján Erdély fejedelmévé lett, több súlyos ideológiai kérdésre kellett választ adnia, részben, hogy

¹⁸ EOE, VI. 307.

¹⁹ Kiadva EOE, VI. 363–364.

uralmát a közvélemény és később a külföld előtt is legitimálja, részben önmaga számára is, hiszen e súlyos kérdések belső feloldása nélkül nem képzelhető el trónra lépésének pillanatától haláláig tartó, mindig az ország érdekeit szembe előtt tartó, célirányos, hallatlan energiával folytatott tevékenysége. Megválasztásakor az előző fejedelem még élt, s az országban húszezer török katona tartózkodott. A választás menete arról tanúskodik, hogy Bethlen magatartásával az ezekből adódó kérdésekre egyértelmű választ kívánt adni. Gondoskodik arról is, hogy az események a lehető legszélesebb közvélemény előtt is ismertté váljanak. Ezt szolgálja a nem sokkal a választás után Kolozsvárott kinyomtatott: *Rerum . . . Ordo et Series*²⁰ című kiadvány. E füzetet, feltehetően még ugyanebben az évben, a bártfai Klösz nyomda is kinyomtatta. Érdekes volna tudni, vajon a megrendelés nem Bethlentől származott-e, így kívánván gondoskodni önmaga igazolásáról a magyarországi közvélemény előtt is.²¹ Az e kiadványban foglalt iratokra, mint amelyek csírájában tartalmazzák már a Bethlen trónralépését és uralmát megindokló ideológia szinte valamennyi elemét, a későbbiekben gyakran utalunk.

A választás a legteljesebb rendben a régi szokások szerint és szabadon ment végbe. A török és Bethlen maga is a legnagyobb gonddal vigyázott arra, hogy a presszió látszatát is elkerülje. A választás szabad megtartása Erdély állami status quojának megőrzésében volt rendkívül fontos. Nem csekély előrelátó politikai megfontoltságról tanúskodik e lépés. Ennek alapján

²⁰ *Rerum in Transsylvania anno Domini 1613. toto mense Octobri gestarum ordo et series . . .* (Kolozsvár 1613) RMNy, 1058. Kiadva EOE, VI. 346–365.

²¹ Címe azonos a fentivel. Tartalma némileg bővebb. Vö. RMNy, 1045.

lehetett beiktatni az erdélyi országgyűlés 1613. okt. 29-én új athnamét kérő pontjaiba, hogy a mostani fejedelem halála esetén a következőt is szabadon választhatják a rendek,^{2 2} azaz Erdély fejedelmét továbbra sem a szultán nevezi ki, és nem a török katonaság iktatja be, ez ezután is az országgyűlés joga marad.

A szabad választás ténye mellett, amelyet nemcsak maga Bethlen hangsúlyoz minduntalan, hanem a rendek is minden alkalommal hangoztatnak, figyelemre méltó, hogy Bethlen megválasztásának első lépése tulajdonképpen Báthori alkalmatlanná nyilvánítása.^{2 3} Ezzel szemben vörös fonalként húzódik végig – mind a választáskor keletkezett iratanyagban, mind a Bethlen uralmát a későbbiekben támogató irodalmon – Bethlen alkalmasságának a bizonyítása. Ennek az alkalmasságnak több összetevője van már a trónralépéskor. A legteljesebben a rendeknek 1613. okt. 29-én Dóczy Andrásához küldött levele foglalja össze az idevágó gondolatkört:

„... bizonyos és nyilvánvaló okokból az tekintetes és nagyságos Bethlen Gábort, nekünk kegyelmes urunkat, fejedelemségre választottuk, azért, hogy az török nemzetségnél nagy tekinteti lévén, ez mostani üdöben és állapotban az vitézlő és hadakozó dologban hazánk oltalmára, ha kívántatik, hasznosan tudjuk, szolgálhat. Törvény és igazsághoz való szeretetét is ismerjük és nyugodalmas köztünk való birodalmában teljességgel minden jó remenségünk vagyón, hogy ennyi sok romlás pusztulás, kegyetlenség, törvénytelenység után, mi is jó napokat és csendes békességet érhessünk.”^{2 4}

^{2 2}EOE, VI. 371. A szabad választás tényét tulajdonképpen az ez ügyben cáfolatként sokszor idézett Marosvásárhelyi Ferenc sem vonja kétségbe. A rendek „féltekben libere eligáltak” tőle származó kitétel is csak azt jelenti, hogy a rendek nyilván a kialakult erőviszonyok hatására döntöttek úgy, ahogy döntöttek, de közvetlen pressziót senki sem gyakorolt rájuk! Még a Bethlennel szemben kifejezetten ellenséges Marosvásárhelyi szerint sem.

^{2 3}Erdély Országának búcsúzó levele. EOE, VI. 348–351.

^{2 4}EOE, VI. 369–370.

Kezdetben három lényeges eleme van Bethlen alkalmasságának: ő képes egyedül a török hadak hazaküldésére, előkelő származású, és remélhető, hogy nyugalmat teremt a mindenfelől fenyegető veszélyek közepette, valamint helyreállítja a törvényes rendet. Ez a gondolatkör a későbbiekben jelentősen elmélyül, illetve kibővül. Az országgyűlés nem egészen két hét múltán II. Mátyáshoz Bethlen megválasztása ügyében írott levele, miután megismétli a fentieket, már Bethlen keresztyéni érzületéről, az atyai törvények helyreállításáról s az igazságos kormányzás legjobb alapjainak lerakásáról beszélhet, s hozzáteheti: naponként jobbat remélhetünk.²⁵ Nem kísérhetjük ez eszme fejlődésének minden rezdülését nyomon, ezért a továbbiakban csak néhány fontosabb alkotásra utalunk ezzel kapcsolatban. Fontos állomás Keserői Dajka Jánosnak Bethlen Gáborról Pareushoz küldött levele.²⁶ Pareus, a heidelbergi egyetem tanára ekkoriban a kálvinisták között talán a legnagyobb tekintély Európában. E levél Bethlennek a külföldi közvélemény előtti igazolására volt hivatva. Megírását Pareus kérte Keserűitől. Neki magának aligha volt szüksége az ebben foglalt információkra, hiszen számtalan magyar tanítványától, köztük Bethlen alumnusaitól²⁷ bőséges információk álltak rendelkezésére a fejedelemről, nem beszélve arról, hogy már jóval korábban is személyes levelezésben állott vele.²⁸ Pareusnak az erdélyi református egyház fejétől lehetett szüksége

²⁵ EOE, VI. 378.

²⁶ Legújabb kiadása magyar fordításban: *Bethlen Gábor krónikásai*. Bp. 1980. 11–18.

²⁷ A levél megírásának időpontjáig Pareust hét Bethlen alumnus hallgatta: 1617-ben már megjelent Geleji disputációja (*De justificatione* . . . Heidelberg, 1617.) hosszú Bethlent dicsőítő ajánlással és Bojti Bethlent dicsőítő panegyrisé. Pareusnak tehát nemcsak bőséges információi voltak már ekkor Bethlenről, hanem megfelelő propagandaanyag is volt a keze ügyében róla.

²⁸ Kiadását lásd: Páriz Pápai Ferenc: *Rudus redivivum* (Cibinii 1684) E₄b–F₅b fol.

mintegy igazolásként e levélre, mellyel ő a szélesebb nemzetközi közvélemény elé léphetett Bethlen személyének népszerűsítésére, elfogadtatására, a törökösség vádja alóli tisztázásra.²⁹ E levélben Bethlen előkelő származásának hangsúlyozása kiegészül a Báthori Zsigmond udvarában rangjához, sőt uralkodóhoz méltó neveltetés gondolatával, harcokban edzett ifjúkorának, töröktől való sebeinek, s érdemekkel szerzett magas pozíciójának (udvari kapitány) emlegetésével. Az 1619 körül és után, a magyarországi expedícióval egy időben keletkezett művekben, mint például Redmeczi T. Jánosnak: *Az felséges Bethlen Gábornak ötrendbéli Isten anyaszentegyházával cselekedett jótéteményéről* című művében vagy Háportoni Forró Pál Quintus Curtius, fordításának s Milotai Nyilas István *Speculum Trinitatis*ának³⁰ előszavában Bethlen uralkodásra való alkalmasságát az eddigieken kívül már addigi uralkodói tevékenysége maga is bizonyítja: Erdély hosszú ideig tartó békesége, az ebből következő gazdasági prosperitás, a nagy arányú építkezések, az iskolák felkarolása, diákok külföldön való taníttatása, a törvények tisztelete, igazságos kormányzás, Bethlen egyéni kegyessége, a magyarországi protestánság megsegítése. Milotai egyenesen „Magyar-, Tót, Horvát- etc. országoknak keresztyn bírója”-ként szólítja meg Bethlent, arra utalva, hogy Bethlen karizmatikus módon, egyéni képességeinél fogva is legalkalmasabb az ország vezetésére.

Úgy véljük, az alkalmasság fogalmának fejlődése bizonyítéka annak, hogy Bethlen uralkodásában tett és ideológia nem vá-

²⁹Nem kétséges, hogy céljának megfelelően e levél bizonyos értelemben tendenciózus.

³⁰*A felséges Bethlen Gábornak ötrendbéli Isten anyaszentegyházával cselekedett jótéteményéről*. . . Kassa, 1622 (RMNy, 1265), Háportoni Forró Pál: *Quintus Curtiusnak az Nagy Sándornak, macedonak királyának viselt dolgairól iratott históriája* . . . Debrecen, 1619. (RMNy, 1174), Milotai Nyilas István: *Speculum Trinitatis* . . . Debrecen, 1622. (RMNy, 1262). Az elsőből hosszú részletek, az utóbbi kettőből az előszavak kiadását lásd.: *B. G. emlékezete*. 548–611.

lasztható élesen ketté: machiavellista tettekre s ezeket szinte cinikus módon megmagyarázó kegyes ideológiára,³¹ hanem nyilvánvaló, hogy Bethlen nemcsak alkalmasnak tartja és hirdeti magát az uralkodásra, hanem *alkalmasként is viselkedik*. Meggyőződésünk, hogy tetteinek indítéka gyakran éppen ennek az alkalmasságnak bizonyítása, kiérdemlése.

A választás szabadságán túl és Bethlen alkalmasságán kívül egy harmadik igen lényeges eleme is van a Bethlen fejedelemségét igazoló írásoknak. Varsolci Jánosnak a már említett *Rerum . . . Ordo et Series* című kiadvány elé írt verséből idézünk néhány sort:

„Scilicet ut liqueat Regnum virtute parari / Sceptra nec incertis casibus ista regi, / Exemplo nobis subita haec mutatio rerum, / Pluribus insignis cladibus esse potest. / Solus in excelsis, toti qui praesidet orbi, / Imperij Princeps, datque, negatque vices. / Non hominum arbitrio nec inani sorte creatur, / Qui populo tribuat iura ferenda suo. / Elector DEUS est, et mentibus insidet ipsis, / Auspicijs ducens pectora nostra suis. / Deijcit indignos, evertit honore superbos; / Virtutum in puro pectore quaerit opes.”³²

A fejedelmi hatalom isteni eredetű. S ez e hatalomra méltatlanokat elveti az Isten. Ez történt Báthorival, akit Isten mintegy kedvetlen akaratjából adott. Bethlen megválasztása ugyan csak Isten akaratából, de remélhetőleg „kedves és jó akaratjá-

³¹ A machiavellizmus és predestinacionálizmus viszonyáról lásd Századok 1981. 674–676. l Makkai László véleményét Bojti Veres gondolkodásáról.

³² Nyilvánvaló, hogy birodalmat az erény szerez, s nem véletlen esetekből bírják ama királyi pálcákat, például szolgálhat nekünk erre a dolgoknak e sok veszedelem által jeles, hirtelen változása. Egyedül a magasság fejedelme, aki az egész világot kormányozza, adja és tagadja meg a hatalomban való változásokat. Nem emberi tetszésből, sem hiú szerencséből lesz, aki népének kötelel jogot oszt. Isten a választó, és benn ül elménkben magában kedvező jelekkel vezetve szíveinket. Elveti a méltatlanokat, kiveti tisztéből a gőgöst, tiszta szívben keresi az erény kincseit. EOE, VI. 347.

ból” történt.³³ Később Keserői Dajka és Bojti Veres³⁴ is a választás szabadsága mellett, azt erősíti, hogy Bethlen trónra emelése, mintegy isteni rendelés által történt. Bethlen isteni rendelés által történt uralomra kerülése legteltesebben, legmélyebben megfogalmazva Szenci Molnár Albert Kálvin *Institutio*-fordításának előszavában fejeződik ki, egybefonódva az alkalmasság eszméjével, s mélyen beleágyazva a magyar reformáció egész történelemszemléletébe.³⁵ Szenci ebben az előszóban röviden összefoglalja a magyar reformáció történelemértelmezését.³⁶ „Az Isten sem siet, sem feled . . .” A magyar népet, mint régen a zsidókat Egyiptomból, kihozta Szkítiából Pannóniába, és eljuttatta Fiának ismeretére, de először csak „az soc babonasságnak mint egy sűrű köde és temerdec fellyege által”, de aztán alig volt nemzet, amellyel bőségesebben közlötte volna az evangélium tiszta tudományát, s hiába akartak a pap urak, pispekek és az ifjú Lajos király tűzzel s fegyverrel ellenállani az evangélium hirdetőinek, nem tudták őket többet az országból kitörlni. Az Isten aztán sokféleképpen megpróbálta az ő választottait, de végül is „nem sietett jól lehet az mennyei Szent Atya, de el sem feletkezett . . . es *Felsegedet adta Nemzetsegünknek alkalmatos időben kivاناتos fejedelmül*”. Szenci tehát Bethlen fejedelemségét a magyar üdvtörténet Isten által különös tudatossággal elkészített mozzanataként fogja fel. Az alkalmatos idő: a harmincéves háború eleje, mikor az egész protestáns Európát

³³ Lásd erről az *Inauguratio novi principis* című iratot EOE, VI. 351.

³⁴ Bojti ide vonatkozó nézeteit részletesen elemzi Bartoniek Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Bp. 1975. 327–338.

³⁵ A keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás Hanau 1624 RMNy 1308. Az előszó szövegkiadása: *Régi Magyar Költők Tára XVII. Század*. 6. Bp. 1971. 497–500.

³⁶ Erről igen jó összefoglalást ad Szabó András: *Károlyi Gáspár két könyvének helye a reformáció irodalmában*. In: *Eszmei és poétikai kérdések a régi magyar prózairodalomban*. Szerk. Hargittay Emil. Bp. 1977. 43–57.

eltölti a remény, hogy a pápa-Antikrisztus uralma hamarosan megdőlj,³⁷ s az a kívánatos fejedelem, aki ebben a küzdelemben komoly részt tud vállalni.

Az isteni kiválasztás, isteni küldetés gondolatkörének a fentiekén túl van még egy olyan konkrét vonatkozása is, amely rendkívüli módon elmélyíti e gondolatkör hatóerejét, s úgy véljük, egészen közel járhat Bethlen egyéni meggyőződéséhez, s egyben szorosán kapcsolódik a bevezetőben taglalt Báthory-gyilkosság tárgyköréhez is, s egybeesik Móricz zseniális írói meglátásaival.

Mikola János a következőképpen fejezte be Bethlen megválasztása után mondott üdvözlő beszédét:

„Nagyságod ma az Úristentől mielőnkbe Saul után adatott, mint Dávid, vagy Acház után Ezéchiás, kérvén ő szent felségét, hogy amint régen az szent királyokat az ő népei között, Dávidot Salamont, Ezéchiást megáldotta, áldja és szentelje meg nagyságodat is bölcsességnek igazságnak és vitézi bátorságnak lelkével és tegye minden ellenségin győzedelmessé, messze országokban is jó hírrel névvel dicséretessé, hívei között országában kedvessé ennek a mi szegény hazánkunk örökös megmaradására és mindnyájunknak örömére ámen”.³⁸

Nem ritkaság a korban egyes események értelmezésénél a bibliai párhuzamokra való hivatkozás, sőt egyes személyek számára egy-egy bibliai szerep metaforikus kiosztása sem.³⁹ Nem ritka a bibliai vagy antik történelmi párhuzamok alapján való történelmi szerepjátszás sem.⁴⁰ Itt azonban anélkül, hogy ez babonás azonosulássá válna, hiszen Bethlennél magánál nem

³⁷ Ez az időszak apokaliptikus hangulatú várakozásait igen jól tükrözik azok az ünnepek, amelyeket 1617-ben rendeztek Heidelbergben a reformáció százéves jubileuma alkalmából. Az ünnepekről jó leírást ad Pareus, Johann Philipp: *Narratio historica de curriculo vitae et obitu* . . . Patris D. Davidis Parei H. n. 1633.

³⁸ EOE, VI. 355.

³⁹ Bocskai például a magyarok Mózesé. Lásd erről Alföld, 1982/11. 74–86 Benda Kálmán.

⁴⁰ Antik történelmi példaképe Bethlennék Nagy Sándor. Lásd erről Háportoni idézett munkáját és a középkori Nagy Sándor-história 1628-as lőcsei kiadását Bocatius 1620 körül írt üdvözlő versével.

találtunk közvetlen utalást arra, hogy ő saját magában a magyar Dávid királyt látná megtestesülni, s prédikátorai más bibliai személyekhez is gyakran hasonlítják, a történelmi szituáció, s az abban szereplő személyek olyan sokrétű párhuzamosságaival találjuk magunkat szemben, hogy lehetetlen arra nem gondolnunk, hogy a kortársak szemében a Báthori Gábor–Bethlen-viszonyban sok vonatkozásban a bibliai Saul–Dávid-viszony manifesztálódott.

Báthori az egykorú leírások szerint magas, deli termetű ifjú, csakúgy mint Saul király. Bethlen alacsony, köpcös alkat, mind Dávid. A felkent törvényes király Saul, Dávid az ő szolgája, de egy idő után már úgy, hogy ő maga is fel van kenve a királyságra, Bethlen fejedelemsége is már korábban szóba került. Saul, mikor már nyilvánvaló, hogy őt engedetlensége miatt elvetette az Isten, féltékenységből elüldözi maga mellől a híven szolgáló Dávidot, Báthori – Bethlent. Dávid Saul elől a filiszteusokhoz, Izrael pogány ellenségéhez fut. Bethlen a törökhöz, a kereszténység ellenségéhez. Dávidnak harcba kell indulnia Izrael ellen a filiszteusokkal, Bethlen török csapatokkal érkezik vissza Erdélybe. Dávidnak végül is személyesen nem kell részt vennie az Izrael elleni harcban, s ő maga személyesen sohasem támad Saul ellen, Bethlennek sem kell személyesen felvonulnia Báthori ellen. Dávid király kivégezteti a magát Saul gyilkosának valló szolgát, Bethlen is hasonlóan jár el Báthori gyilkosaival. Sault a Jábes gileádbeliek könyörületből temetik el, Báthorit is könyörületből helyezik ideiglenes nyugóhelyre. Sault hosszú évek múlva temetteti el Dávid családjának ősi sírhelyén, Báthorinak is évek múlva rendez Bethlen dísztemetést Nyírbátorban.

Természetes, hogy a két történet nem fedheti egymást minden apró részletében. A párhuzamok sorozata azonban kielégítően bizonyítja, hogy nem véletlen egybeesésekről van szó, hanem a kezdeti párhuzamosságokat egy belső meggyőződésből tudatosan vagy ösztönösen bővítő cselekvés- és történelmláncolatról.

A Báthori–Saul történelmi párhuzam különben nem a Bethlent köszöntő beszédben bukkan fel először, s nem is Bethlen környezetéhez tartozó embernél, bizonyítva, hogy e gondolatkör nem Bethlennek és körének kreálmánya. Géczi András írja 1612. jún. 8-án Bukarestből Báthorinak: „Fölségedet is az Úristen budosása után, mintegy Saul királyt az fejedelemségre felemelte, megáldotta vala jó hírrel, névvel, arannyal ezüsttel sok jó vitézekkel, az környül való nemzet-ségek előtt tisztességgel becsölettel . . .”⁴¹ A levél folytatásában pedig azt olvashatjuk, hogy Báthori ehhez méltatlanul viselte magát. A létező Saul–Báthori párhuzamhoz, illetve Báthori méltatlanná válásának gondolatához, a legnagyobb természetességgel kapcsolódhatott a Dávid–Bethlen gondolat. E kettős párhuzamosságot használja ki messzemenően például Bojti Veres Gáspár Heidelbergben megjelent panegyrisé, ahol így ír: Bethlen keserűen megbosszulta Báthori halálát, mint Dávid Saulét.⁴²

A Bethlen–Dávid párhuzam eszméje aztán lépten-nyomon megtalálható a Bethlen uralkodásával kapcsolatos irodalomban. Híveinek szinte nincs olyan írása, ahonnet ez a hasonlat kimaradna.⁴³ A források inspiráló hatása nyomán Móricz is

⁴¹ Magyar Történelmi Társ., 1879. 37–40.

⁴² Majd elszánja magát, hogy megbosszulja az ifjú / Báthori rút végét, és elkövetőit a szörnyű / Bűnnek szétvágatja, s tornyokból ledobatja, / Hogy testükből hollóknak válják lakomája. / Mint ama régi király, Jcsesus ítélete sujtott / Rá a hazug gyilkosra, ki erdős völgynek a mélyén Hős vérét ontotta Saulnak a büszke királynak. Bojti Veres Gáspár *Dicsőítő éneke* Bethlen Gábor tiszteletére [Bp. 1980] 44. l. Tóth Béla fordítása. Bojti e költeményét Heidelbergben írta, s azt utólag küldte meg Bethlennek. A benne foglaltak így nyilván nem tekinthetők Bethlen közvetlen inspirációjának, hanem Bojti, úgy látszik, hogy a köztudatba általánosan beivódott hasonlatot használja fel ebben az esetben.

⁴³ Vásárhelyi Kerekes István: *επιταφίων χαταστροφικον*, azaz szomorúságról örömeire változó versek című művében így szerepel e párhuzam: *Virtutes: Am Davidot fel emele juh paptorsagbol / Szent*

felhasználja e párhuzamot az Erdély-trilógiában. Bethlen Segesvárott előveszi a Bibliát, s éppen a királyok könyvére nyit, ahol előző nap abbahagyta az olvasást. A Saul gileádbeli eltemetéséről, szóló verseket olvassa, s hogy Dávid ezért dicsérte a gileádbelieket. Bethlennek rögtön a temetetlen Báthori Gábor jut

Iosephet az tömlöczből sötet fogsagbol / Gedeont, Iosuat, Barachot, Iephtat az porbol, / Elő vezi kiket akar alazatsagbol. / *Dominationes*: Choret, Datant, Sault, Amant az felső polczrol, / Senacherib, s Holofernest kevelisegekből, / Nabuchodonozort s Boldist felső zekekből / Kevelieket le vet Isten meltosagokbol. / RMKT XVII/8 246. Annál érdekesebb ez az adat, mivel a szerző katolikus, s a vers tartalma alapján feltehetően csiki székely származású, s művét erős Báthori iránti szimpátia hatja át! A harmincéves háború nevesebb szereplőit bemutató, Prágai Andrásnak tulajdonított Sebes agynak késő sisak című versciklus a következőképpen dolgozza fel ezt a közhelyet Bethlenről szóló részletében: Davidot az Isten, / Nagy veszedelmekben / Kegyessen meg tartotta, / Sereny vitezséggel, / Okos bölzesseggel, / Ott meg ajándékoszta, / Izrael országát / Saul coronáját, / Lám végre neki arra. RMKT XVII/8 59. Az *Oratio apologetica pro serenissimo Gabriele Bethleno*. Posonii 1624 című, irat erőteljesen terjesztette ezt a gondolatot külföldön is. A mű keletkezési körülményeiről s a Plosarius Dorotheus álnevet viselő szerzőről semmit sem tud a szakirodalom, annyi bizonyos csupán, hogy a nyomtatvány nem Pozsonyban, hanem valahol külföldön készült. E nyomtatvány két összefüggésben használja fel a Dávid–Bethlen párhuzamot: „Ezért legyen biztos és kétségtelen: Bethlen tudós, bölcs, keresztyén, istenfélő fejedelem. Azt mondhatná valaki, miért adta akkor annyira magát a hadakozásnak, ha annyira keresztyén, kegyes és istenfélő. Tagadom, hogy ezért nem lehetne őt kegyesnek mondani. Ki ne tudná, hogy Dávid életének egész idejében háborúkat viselt. Mégsem szünt meg azért szentnek lenni. Azt mondod, hogy Dávid és Bethlen között ég és föld a különbség. Sőt ellenkezőleg semennyire sem, vagy csak igen csekély mértékben különböznek, ami a szóban forgó dolgot illeti. Mert, amint az a szent férfi nem azért viselt háborút, mert abban valamiféle örömét lelte, hanem mivel ingerelték, így Bethlen is csak ingerelve jött ki. Abban sincs különbség, hogy keresztyének ellen viselt háborút. Mert Dávid is, mikor ügyét Saul háza és saját fia ellen védelmezte azok ellen viselt háborút, akik ugyanazt az Istent ugyanolyan módon tisztelték. És most, most figyeljete, bírák könyörgöm, s vegyétek észbe az emberek hamisságát. Ime, Dávid nem vádol-

eszébe. Tovább haladva az olvasásban Bethlen Dávidnak Bethsábával való esetéig jut, s a regényben ez a példa a Báthori Annához való további közeledésre biztatja.⁴⁴ A magyarországi hadjárat megindítása előtt pedig a regény legvégén a 144. zoltár 6. versét éneklük.⁴⁵ Móricz a szigorúan vett történelmi valóságot szabadon kezelve, mégis a zseni tökéletes művészi pontosságával fogalmazza meg, hogyan láthatta Bethlen példaképének Dávidot.

A zoltáréneklés motívumát sem tarthatjuk ugyanis véletlennek Móricz művében. „Gyakran dúdolgatja a nagy próféta király énekeit” – írja Bojti. A Bethlen–Dávid párhuzam egyik legerőteljesebb irodalmi megjelenítését is éppen egy zoltármagyarázatban találjuk meg; Milotai Nyilas Istvánnak, éppen Bethlen első magyarországi hadjárata idején írt, *A szent Dávid XX. zoltárának magyarázata* című művében.⁴⁶ Ennek a szakirodalomban eddig még nem ismertetett előszavában Milotai a következőképpen hasonlítja Bethlent Dávidhoz: Mikor Magyarország előkelői Bethlenhez fordulnak segítségért, s ő megértve panaszait és óhajaikat hosszas habozás után

tatik, hogy harcolt azok ellen, akik vele együtt mindenben ugyanazon isteni tiszteletben voltak: Bethlent elítélik, mivel arra törekszik, hogy lecsendesítse azokat a nyughatatlanokat, akik bálványoknak szolgálnak. (Plosarius Dorotheus: i. m. 16–18. l., ford. HJ.) Arra nézve pedig, hogy Bethlen a török segítségét is igénybe vette, a következő, számunkra érdekes megjegyzést teszi: „Már Dávidról, akit annyit emlegettem, semmit sem fogok mondani, aki Saul ellen maga is nem tudom, miféle férfiakkal / azt mondják, hogy adósokkal és nyomorba jutottakkal / ereszkedett le.” 32.

⁴⁴ Móricz Zsigmond *Összegyűjtött Művei*. Regények V. Erdély. Bp. (1977) 659–662. illetve II. Sam. 2.

⁴⁵ Móricz: i. m. 1161. Különben Móricz regényében Bethlen máskor is Dávid példájára éneklü a Szenci által magyarított zoltárokat. L. Móricz: i. m. 646. a 79ket.

⁴⁶ Milotai Nyilas István: *Szent Dávidnak huszadik zoltárának rövid prédikációk szerint való magyarázata*. . . Kassa, 1620. (RMNy, 1216.)

„Deo simul per Spiritum suum Sanctum cooperante victus”⁴⁷ enged kérésüknek, meggyőződve arról, hogy amit vállal minden szempontból közügy: „libertatis oppressionem et omnia concivium gravamina in se recepit, non secus, ac David pugnaturus adversus Goliathum, personam totius Izraelis sustinuit et omnia viri praeputiati maledicta sibi imputavit et vicit et Israelem liberavit”⁴⁸ Az Izrael személyében harcoló Dávids a Dávid alakjában harcoló Bethlen-hasonlat szuggesztivitásával akkor is kiemelkedik ez előszóból, ha abban további bibliai hasonlatként a Bethlen – Gedeon párhuzam is hangsúlyos. Az előszó vége aztán még tovább bővíti az előbbi hasonlatot. Milotai befejezésül a fejedelemhez fordul, s elmondja: Mikor az elmúlt év augusztusában itt Gyulafehérvárott hadi készülétek közepette láttalak, gondolkozni kezdtem, mit jelenthet ez, mert előre nem mondták meg nekem, csak később tudtam meg, hogy a magyarországi hadjáratról van szó. Gondolkodni kezdtem, hogy tisztem szerint mivel segíthetnék meg, s ekkor benyújtották hozzám a felséged neve alatt magyar versekben elegánsan és csudálatos bájjal megírt huszadik zsoltárt, hogy megvizsgáljam, s a biblia szövegével összevessem; miközben

⁴⁷ Milotai: i. m. előszó. „Isten s az ő Szentlelkének együttes működése által meggyőzette.”

⁴⁸ A szabadság elnyomását és honfitársai minden sérelmét magára vette, nem különben, mint a Góliáth ellen harcba induló Dávid egész Izrael személyét viselte, és a pogány férfi minden rágalmát magának tulajdonította és győzött, és Izraelt megszabadította. (Milotai: i. m. előszó.) A Bethlen–Dávid párhuzam szuggesztivitása arra ösztönözte a Bethlen ellen küzdőket, hogy megpróbálják azt eredeti értelméből kifordítani. Körömdi Lukács Bethlen-ellenes pasquillusában a következők olvashatók: De bator forgođgiek Goliat fegjuerben, / Kinek reminsige van cziak mahumetben, / Daudis Ferdinand bizik az Istenben, / Ninczen reminsige az sok seregekben, / Meg czialatkozol maid Betlehem mindcnen // Nam David egj bottal es egj paritiaval, / Ferdinand cziaszaris az egj imadsiagal, / Goliat palossal, Fel fualkodassal, / Kőszult fel Betlen es nagj sok alnoksagall / Fertelmes es gilkos parazna hadauall. RMKT XVII/8 252 l. A hatalmas európai birodalom élén álló Ferdinándra adaptált hasonlat azonban erősen sántít.

ezen munkálkodom, megértettem, hogy felséged által történik ez velem éppen úgy, mint egykor Dávid király által az énekemesterrel. Ő ugyanis mikor háborúba készült a szírek, az Isten népének ellenségei ellen, isteni sugallatból költötte ezt a zsol-tárt és az énekemesternek adta, hogy énekeljék a hívek gyülekezetében és a király hadseregével együtt Istennek ajánlva megsegíttessék. Ezért e zsol-tárt mintegy felséged utasításából először hallgatóimnak magyaráztam el, hogy felséged és serege megsegítéséért köszöngjem, azután, hogy hűségemet és háládatosságomat bizonyítsam. Fogadd kegyesen egyrészt, mivel e zsol-tár egykor Dávid által ez Ecclesiának szenteltetett, másrészt, mivel most felséged nevének ajánlatik . . .

E szöveg nem hagy kétséget afelől, hogy Bethlen maga személyesen is magatartási mintának tekintette a bibliai Dávid királyt, ugyanis a magyarországi háború idején nyomtatott, más Bethlennek ajánlott művekről jól tudjuk, hogy azok Bethlennek mintegy személyes utasítására készültek. Ezért itt sem tekinthetjük túlzásnak Milotai állítását, hogy e könyv kiadása közvetlenül Bethlen sugalmazására, utasítására történt. Látjuk a Dávid–Bethlen párhuzam itt azzal is elmélyül, hogy Milotai is, mintegy Dávid „magister symphoniae”-nak tekinti magát.

A Dávid–Bethlen, illetve Saul–Báthori párhuzam utolsó, legélesebb megfogalmazása Alvinci Pétertől származik, Báthori Gábor temetési beszédében hangzott el.⁴⁹ Talán azzal sem túlzunk, ha megkockáztatjuk a feltevést: az 1628-ban rendezett dísztemetés egyenesen e párhuzam kiteljesítése jegyében történt.⁵⁰ Politikai aktualitásáról nincs tudomásunk, Alvinci sze-

⁴⁹ *A néhai felséges Báthori Gábor . . . testének eltakarításakor tett intések.* Gyulafehérvár, 1628. (RMNY 1406.) A kötet Alvincinek és Czeglédi János, ecsedi prédikátornak, Báthori Gábor gyermekkori nevelőjének gyászbeszédeit tartalmazza.

⁵⁰ Dávid Sault ugyanis jóval annak halála után, mikor teste már elporladt, Gileádból elhozatta és atyai sírboltjába temettette. II. Sámuel 21. 12–14. Báthori ugyancsak atyái sírboltjában, Nyírbátorban kapott végső nyughelyet.

rint erre kizárólag keresztyéni szánakozásból indult Bethlen. A bibliai erkölcsi példa imperativusán kívül nincs is más, ismert indítóoka e temetésnek. Alvinci beszédének Bethlenhez intézett ajánlása arról szól, hogy a jó uralkodók egyik legnemesebb erénye elődeik, ellenfeleik sírjának tisztelete. Bethlen azonban ennél jóval többet tett: nemcsak meglátogatta a sírt és virágot vitt rá, hanem ünnepélyes eltemetéséről is maga gondoskodott, a temetési beszédek kinyomtatásának gondját pedig az ajánlást író Alvincire bízta Bethlen. Alvinci prédikációjának tartalma röviden a következő: A föld mindnyájunk nagyanyja és kész mindnyájunkat méhébe visszafogadni, sőt Isten parancsa is ez. Ezért szomorú, hogy Báthori teste mindeddig a föld színén maradt, s boldog óra az ünnepélyes temetés, amelyre Bethlen indult szánakozásból.

Az emberek sorsa mindig bizonytalan, sokszor a legszerencsésebb emberek, legszerencsésebb állapotában fordít az időn Isten. Így járt:

„Ez nehaj Felseges Bathory Gabor [ki] eredetire nemzetségere nézve oly vala, hogy más hozzá hasonló nemzetünk között nem volt. Termeteben s személyeben ekes, Udvara népe közöt kedves. Elméjében sereny, szólásában bator s extemporaneus, és emberi mód szerént hazájának, nemzetének szolgálattýára minden képen alkalmas. Mit hozon az felviradot nap? Aligh ha úgy nem jara mint nyavalyas Isboeth, kit az önön megh hit fő szolgál Baána és Recháb ölének megh. Söt bizonyara így jara, mert azok, kiket nagy méltosagra emelt, s kebelebe nevelt vala (az David Ioáb ellen mondat sententiaia legyen raitok, s maradekokon)⁵¹ hitetlenül s kegyetlenül meszarlak fel...⁵² Mivel hogy pediglen David kiraly diciré az Iabes gileád belieket, azért hogy az megh öletet Saul kiralynak testet el temettek vala, söt ugyan boldogoknak pronuncialá erette. Enis meltán boldogoknak mondhatom kitsintől fogvan nagyigh, vala kik kereszteni szanakozásból, mostan ez kis Porocskának föld kebelébe való takarittására ide gyülekeztenek. Nevezet szerent Felseges Kegyelmes Vrunk feiedelmünk, ki az irgalmasságnak cselekedetére, maga kegyességéből indulván, ezt ilyen feiedelmi méltósággal exéqualtattya, világh fén alattáigh legyen dicseretes emlekezetben.”⁵³

⁵¹ II. Sámuel 3. 29.

⁵² II. Sámuel 4.

⁵³ E része i. m: C_{3a}–C_{4a} leveleken.

A beszédet ezután Báthori rövid genealógiája fejezi be.

Alvinci prédikációjának valamennyi hasonlata megmarad a Saul–Dávid-történet körében. Sőt az eddigiekhez képest új elemeket is tartalmaz. Báthorinak nemcsak temetése hasonló Sauléhoz, hanem halála is Saul fiának, Isboethnek halálához. Még egy mozzanatra hívjuk fel e beszédben a figyelmet. Bethlen kedvelt prédikátora aligha átkozhatná nyilvánosan Báthori gyilkosait, ha a gyilkossághoz a temetést elrendelő Bethlennek a legkisebb köze is volna. A gyilkosokra mondott átok megint csak pontosan fedi a történelmi szituációt. Bethlen is minden bizonnyal azért nem léphetett fel teljes eréllyel a gyilkosok ellen, mert mind a hajdúkra, mind később Abafy Miklóstra mint katonákra nélkülözhetetlen szüksége volt, mint ahogy Dávid sem intézkedhetett a hadsereget kezében tartó Joáb ellen sem Abner, sem Absolon megölése miatt. E kényes politikai szituációban s a Bethlen előtt lebegő példában látjuk a gyilkosokkal szemben tanúsított kettős magatartás kettős okát.

Mint látjuk, Bethlennek a hatalom megragadására és később az ország kormányzására vonatkozó ideológiája nem táplálkozik machiavellista gyökerekből, hanem a kálvini reformációnak a sajátos magyarországi viszonyok között a fejedelmi hatalomról kialakult sajátos nézeteiből, ahogy azt már a szakirodalom eddig is eléggé egyöntetűen állította: a fejedelmi hatalom isteni eredetű, amire Isten elsősorban képességeinél, másodsorban származásánál, gazdagságánál s egyéb külső szempontok alapján alkalmas egyént emel fel a világra vonatkozó eleve elrendelésének titkos terve szerint. Ez az egyén alkalmasságát az Isten dicsőségét szolgáló, népének javára váló, törvényt tisztelő uralkodásával bizonyítja, s ezzel mintegy igazolja is hatalmának isteni eredetét. A nem így viselkedő uralkodó alkalmatlanná válik, s tőle megbízását Isten is visszavonja. E kép bontható ki Bethlennek és ideológusainak írásaiból, s ez elveket Bethlen sokszor a legapróbb részletekig igyekszik követni is. Ezen eszmék hatását egy belső meggyőződésből fa-

kadó történelmi szerepjátszás felerősíti, még inkább elevenen hatóvá teszi: s ez a Saul–Báthori, Dávid–Bethlen párhuzamok gondolata. Nem állítjuk, hogy Bethlen valamennyi, Báthorival szembeni megnyilvánulását ez motiválta, sőt abszurd volna minden egyes apró történelmi eseménybe beleképzelni ezt a párhuzamot, de kétségkívül jelentős szerepét, úgy gondoljuk, bőségesen dokumentáltuk. Ugyanígy nyilvánvaló, ha Bethlen valamennyi tettét nem is mérhetjük az általa elfogadott és hirdetett uralkodási elvek zsinórmértékével s esetleg nem felel meg minden cselekedete a 20. század erkölcsi és törvényességi normáinak, tevékenységének fő vonalait azonban mégis ezek az elvek alakították ki és határozták meg.

Ha tehát Bethlen „kreatúráinak”⁵⁴ történeti feljegyzéseit, prédikációit, vitairatait stb. nem tekintjük egyszerűen szándékos történelemhamisításnak, hanem megpróbáljuk a maguk történeti konkrétságában, műfajuknak megfelelően értelmezni és elemezni, szándékaikból, tendenciáikból, egyenesen időnkinti tendenciózusságukból megpróbáljuk kibontani eszmei, ideológiai tartalmukat, a kor emberének belső világára jellemző adalékokat, s ezeket konfrontáljuk a história más, objektívabb forrásokból is jól ismert tényeivel, akkor el kell ejtenünk a hatalom- és bírvágytól vezérelt machiavellista fejedelemre vonatkozó, egyébként is bizonyíthatatlan feltételezéseket, s megtarthatjuk a szakirodalomból eddig is jól ismert, a Bethlen korában és környezetében valóban ismert és ható eszméket tevékenységében történelemformáló erkölcsi erővé nemesítő nagyfejedelem alakját.

HELTAI JÁNOS

⁵⁴ Vö.: *Bethlen Gábor végrendelete*. In: *Magyar Gondolkodók 17. század*. id. kiadás. 119.